

**МУСТАФА ШОҚАЙ:
САЯСАТКЕР ЖӘНЕ ҒАЛЫМ**

**МУСТАФА ШОКАЙ:
ПОЛИТИК И УЧЕНЫЙ**

КАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ

ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ

Р. СҮЛЕЙМЕНОВ АТЫНДАҒЫ
ШЫҒЫСТАНУ ИНСТИТУТЫ

**«МУСТАФА ШОКАЙ:
САЯСАТКЕР ЖӘНЕ ҒАЛЫМ»
АТТЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ
ҒЫЛЫМИ КОНФЕРЕНЦИЯ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

15 қазан 2015 ж.

Алматы қ.

**МАТЕРИАЛЫ
МЕЖДУНАРОДНОЙ
НАУЧНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«МУСТАФА ШОКАЙ:
ПОЛИТИК И УЧЕНЫЙ»**

15 октября 2015 г.

г. Алматы

АРЫС

Алматы

2015

ӘОЖ 94 (5 Ж) (063)

КБЖ 63.3 (5 Қаз)

М 85

Редакциялық алқа:

С.А. Рустамова-Тогиди (Әзербайжан), Х.М. Әбжанов,
Ә.К. Бәкір, Ә. Дербісәлі (жауапты редактор),
К.Л. Есмағамбетов, М.Қ. Қойгелдиев (Қазақстан),
К.К. Раджабов (Өзбекстан), С.М. Исхаков (Ресей),
С.Ф.В. Хекимоглы (Түркия).

М 85 «Мұстафа Шоқай: саясаткер және ғалым» атты халықара-
лық ғылыми конференция материалдары: (Алматы қаласы,
2015 жылғы 15 қазан). – Алматы: «Арыс» баспасы, 2015. –
288 бет.

ISBN 978-601-291-292-0

Жинақ материалдарында Мұстафа Шоқайдың (1890-1941 жж.)
Кеңес Одағының құрамындағы түркі-мұсылман халықтарының
ұлттық тәуелсіздігі үшін жаңа кезеңдегі күресінің идеологиясын
қалыптастырып, халықаралық деңгейге көтерудегі рөлі жан-жақты
баяндалады. Сонымен бірге оның халықаралық сарапшы, кеңес-
танушы, шығыстанушы әмбебап ғалым екендігі көрсетілген.

Жинақ саясаттанушылар, шығыстанушылар мен тарихшылар-
ға, студенттер мен көпшілік оқырман қауымға арналады.

ӘОЖ 94 (5 Ж) (063)

КБЖ 63.3 (5 Қаз)

ISBN 978-601-291-292-0

© «Арыс» баспасы, 2015

Айталы. Мұстафа Шоқай мұрасы және бүгінгі қазақстандық ұлт саясатының басымдықтары	161
Отарлау саясаты	164
Шовинизм көріністері	168
Ұлтшылдық тәуелсіздікке жетелейді	172
«Түркістан ұлты» саяси-идеологиялық доктринасы	175
Отарсыздану – басымдық стратегиялық мақсат	181
С.М. Исхаков. Два неизвестных текста М.Чокаева	
Қ.Әбішев. Мұстафа Шоқай келешек дербес Түркістанның мемлекеттік басқару формасы жөнінде	191
С. Смагулова. Мұстафа Шоқай еңбектеріндегі пайымдаулар	198
Ахмад ас-Саид Мухамад Ахмад, Б. Қанат. Мұстафа Шоқай тұлғасы қалыптасуындағы исламның рөлі және атқарған қызметінің дінмен сабақтастығы	204
Г. Жүгенбаева. Мұстафа Шоқай естеліктері тарихи дереккөз ретінде	208
Д. Байғунаков. Мұстафа Шоқайдың 12 томдық шығармалар жинағының тарихи маңызы	222
Т. Сәтбай. Мұстафа Шоқай «ұлтшылдық» пен «интернационализм» хақында	226
Ғ. Қамбарбекова. Мұстафа Шоқай шығармаларындағы Шығыс елдерінің тарихы мен тағдыры	232
Қ. Базарбаев. Түркістанда жәдидшілік және мұсылмандық бірлік идеяларының ұлт-азаттық қозғалысқа ұласуындағы М. Шоқайдың рөлі	246
Р. Әбдуәли. ҚР Президенті Мұрағатының «Екінші дүниежүзілік соғыстың қазақстандық әскери тұтқындары: әдебиеттер, дереккөздер, акпараттық базасы» ғылыми-зерттеу жобасы туралы	256
Г. Шотанова. Мұстафа Шоқай в борьбе на пути	

МҰСТАФА ШОҚАЙ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ПАЙЫМДАУЛАР

XX ғасырдың басында қазақ халқының жарқын болашағы жолында қаламымен, қарымды ойларымен, тұжырымдарымен күрес аренасына шыққан тұлғалардың арасында Мұстафа Шоқайдың тұлғалық қасиеті ерекше. Оның дүниетанымы Ташкенттегі гимназияда оқып жүргенде қалыптасты. Бірнеше шет тілдерді меңгерген ол сол елдердің ағартушыларының көзқарастарымен жете танысуға мүмкіндік алды. Санкт-Петербурда оқып жүрген кезінде озық ойлы орыс зиялыларының дәрістеріне қатысып, өзінің білімін шыңдай түсті. Мұстафаның бойындағы білімге деген ұмтылысымен ғылымға талпынысын көрген орыс оқымыстылары оған бағыт-бағдар беруге тырысты. Ол Санкт-Петербурда құрылған «Жерлестер» ұйымына мүше бола отырып, бақандай студенттік ұйымдармен араласып, пікір алмасып, дүниеде болып жатқан түрлі саяси жағдайлармен танысуға мүмкіндік алды.

Патша өкіметі жүйесін көзімен көріп, оның тіршілігіне тікелей араласқан Мұстафа Шоқайдың қоғамға деген тұжырымдары осы кезеңде шыңдала түсті. Ол патша шенеуніктерінің қазақ халқына көрсеткен қыспағына, олардың әскери идеологиясын көре тұра оларға қарсы сын айтқан бірден-бір тұлға. Елдің қамын ойлаған ұлтжанды қайраткер болуына Ресейлік патша үкіметінің қазақ жерінде жүргізген үстемдігі, зорлығы, қазақты жерінен құмды, тастақты жерлерге қууы, дінге деген қысымшылығы ерекше әсер етті.

Патша үкіметінің қазақ даласына, жалпы бұратана атандырған елдерге қатысты қабылдаған түрлі бұйрық-жарлықтары мен жүргізіп отырған отарлық, орыстандыру және қоныстандыру саясатының мәнісін түсініп, оған қарсылық ойын Мемлекеттік Думаның мұсылман фракциясы, жоғарғы орындарға шағымдану арқылы жеткізе білді.

Мұстафа үш жүйеде, патша заманы мен кеңестік және капиталистік жүйеде тұсында өмір сүргендіктен, әр жүйенің айырмашылықтары, ерекшеліктерін жақсы білді. Шетелге барған кезінде сол елдің тұрмыс барысымен, қызылдар саясатынан қашып барған эмигранттардың өмірімен, олардың кеңестік жүйе тұрасында жазған ой-пікірлерімен жіті танысып, өзіндік ой қортындылап, оны сол жердегі баспасөзге жариялаған. Негізінде мақалаларының басым көпшілігі мұсылман халықтарының саяси жағдайына, халықтың әлеуметтік тұрмысына арналып, кеңестік жүйенің осы елдерге жүргізіп отырған саясаттың негізгі мәнісін анықтауға тырысты.

Мұстафаның мақалаларын оқи отырып, оны біріншіден, өз тарихын ғана емес, мұсылман халықтарының тұрмыс-тіршілігінен хабардар мықты тарихшы болғандығын, екіншіден, дүниежүзіндегі болып жатқан саяси оқиғалардан хабардар, әрі оларға сараптама жасай білген саясаткер екендігін көруімізге болады. Шоқантанушы К.Л. Есмағамбетовтың жауынша, қайраткер Батыс елдерінде ортаазиятанудың әдіснамалық негізін қалап, «кеңес отаршылдығы», «кеңес реформаларының қымбатқа түскендігі» секілді концепцияларды қалыптастырды [1, 450-б.].

Ол кеңестік жүйе билігін көрмесе де патша үкіметі бастап берген отарлау саясатын жалғастырушы жүйе екендігін, билік тоталитарлық идеологияның ыңғайына қарай бейімделіп отырғандығын баспасөз беттерінде жариялаған мақалаларында нақты дәлелдеп берді. Сонымен қатар Мұстафа қанаушы билік жүйесіне қарсы ойларын түрлі өткен жиындарда сөйлеу арқылы да білдірген.

Шындығында да М. Шоқайдың жазған әрбір мақаласының астарында терең мән бар. Ол біріншіден, жазар мәселесін терең қанығына жете зерттей келе, өзіндік тұжырым жасауға тырысады. Мәселен, ол 1931 жылы 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыстың 15 жылдығына орай жазған «Большевитская ложь вокруг восстания 1916 года» деген еңбегінде, (бұл шығармалар жинағының 6-томында жарияланған) сол кездің өзінде бұл оқиғаға «жалпыұлттық қозғалыс» дей ке-

ле, бұнда большевиктердің айтып жүрген таптық күресі болған жоқ деген батыл тұжырым жасаған. Шоқайдың осы қозғалысқа қатысты айтқан тұжырымын қазір қарап отырсаң, нақты тұжырым екендігіне көз жеткізуімізге болады.

М.Шоқай кеңестік жүйедегі осы мәселені зерттеген тарихшылардың жазғандарына сыни көзбен қараған және олардың тұжырымдарын талдауға алып, кейбір зерттеулердің бұрыстығын дәлелдеді. Әсіресе, олардың орыс шаруалары қазақтармен бірлесе патша үкіметіне қарсы шықты деген тұжырымын жалған дей келе, патша өкіметі тұсындағы орыс шаруасы мен қарапайым қазақтардың арасындағы айырмашылықтарды, орыс шаруаларына берілген артықшылықтарды нақты дәйектеп береді. Ғалымдардың бұлай жазуын үкімет идеологиясының әсерінен, қысымынан деп түсіндіреді.

Оның пайымынша, біріншіден, орыс шаруасы Түркістанда өзін толық құқылы қожайын санаған. Себебі оларға қазақтан тартып алынған ең шұрайлы, шүйгінді жерлер берілген. Екіншіден, олар қазақ кедейлеріне әлімжеттік жасауы. Жоғалған малын осы қазақтардан көруі. Осыдан екеуінің арасында қандай таптық біргушілік болсын дей келе, қайраткер 1916 жылғы ұлт азаттық қозғалыс Түркістанда ұлттық революция болып, қазақтың жерін, тілін, ділін айырған Ресей мен орыстарға қарсы бағытталған қозғалыс болды деп пайымдайды [2, 22-27-66.].

Қарап отырсақ, қазірде ғалымдарымыздың айтып жүрген XX ғ. 20-40 жылдары тарихшылардың кейбір жазған тұжырымдарының ерікісіз, идеология қыспағының нәтижесінде жазылғандығын Мұстафа Шоқайдың сол кездің өзінде жасқанбай жазуы ерлік іспеттес.

Қайраткердің орыс үкіметінің миссионерлер мен саудагерлерді, одан кейін орыс шаруаларын Түркістанға жіберуінен ақ отаршылдық әрекет деп түсінуге болатындығын айқын келтірген (Революция в Туркестане). Ол орыстандыру саясатының мәнісін нақтылайды. Жердің, судың патша меншігіне айналуы мен ағартушылық саладағы әрекеттері

орыстандырудың жолы екендігін де мысалдар негізінде дәйектеді.

Аз ұлттарды менсінбеу, кемсіту, үстемдік жүргізу арқылы қорлау, ұлттарды бір-біріне айдап салуда патша үкіметі де, кеңестік билік те бір-бірінен асып түспесе, кем қалған жоқ. Осы жайттарды М. Шоқай байыппен қарап, салыстырып та көрген. Ол патша үкіметі мұсылман халықтары арасынан қазақтан алғаны есепсіз екендігін дәлелдеген. Мақалаларынан патша үкіметі тұсында соғыс есебіне деп ерікті қазақтардың бір уезден қаншама түйе, жылқы, қой, кілем, киіз үйлер жиналғанымен де ұстағанның қолында, тістегеннің аузында кетіп, есептерінде болмашы бір мәліметтерді беруі, олардың әрекеттеріне қарсы келген қазақтарды «түріктердің жансызы» деп сотқа тартып әурелеуін биліктің қазақтарға көрсеткен қорлығына жатқызады.

Мұстафа Шоқайды кеңестік жүйедегі қазақтардың саяси, экономикалық, әлеуметтік жағдайлары толғандырды. Ол жырақта жүрсе де елдегі болып жатқан жағдайлармен ақпараттанып отырған.

Қазақтың арасында өмір сүрудің күннен күнге қиындап бара жатқандығына қынжылады. Ақтар мен қызылдар болып қырқысудан, аштықтан титықтаған халықтың жағдайын өз көзімен көрмесе де, ол туралы мәліметтерге қанық болып, аш-жалаңаш болып, тығырыққа тірелген қазақтардың осындай жағдайға душар болуына кеңестік жүйенің кінәлі екендігін «Кеңес үкіметі және қазақтар», «Түркістанға аштық төніп келеді», «Ұлттық мәселе жөнінде» және т.б. мақаласында айқын түрде талдап берді.

Ол большевиктер билігінде паракоршылдықтың жайлап, оның ауыртпалығын қарапайым шаруа көріп отырғандығын, билік басшыларынан әлімжеттік көрсетудің ұлғайып, жөнсіз салынған салықтан бар мал-мүлкінен айырылып, ішерге тамақ таба алмай тентіреп кетуге шақ қалғандығын айқын жазды.

Мұстафа үкіметтің несие берудегі жүйесін сынға алып, шаруаға қарызға ақша бергенде несие ақшасынан 3 еседен

артық қайтаруды талап етуі халықты нағыз қанау деген тұжырым жасады [3, 36-37-бб.].

Шындығында да қарызға ақша берген банкі несиені алған шаруаның ақшасынан сол күні-ақ процентін алып, несиені уақыты бітпей жатып қайтаруды талап етіп, ақыры шаруа бар малын базарға апарып, арзан бағаға саудагерлерге өткізіп, несиеден әзер құтылып, бүкіл мал-жанынан айнырылып қалды. Ішкерге тамағы, киерге киімі жоқ, жалаң аяқ қалған кедейдің күні қаран, ішкерге тамағы үшін ауқаттыларға жалдамалы болып әзер күнін көрерлік жағдайға жетуін үкіметтің аз ұлттарға жүргізіп отырған әділетсіз саясаты еді. Міне, сондықтан М. Шоқай кеңестік билікті сынға алуының мәнісі олардың әккі саясатын қарапайым халық түсінсе, көзі жетсе деген тілектен туындаса керек.

Жалпы Мұстафа Шоқайдың еңбектерін оқи отырып мынадай тұжырым жасауға болады: біріншіден, М. Шоқай патша үкіметі тұсындағы да, қазақ халқына, жалпы түркі халықтарына жасаған идеологиялық қысымның мәнісін жаңа жақты саралап берді, екіншіден, кеңестік жүйе патша үкіметінің идеологиясын жалғастырушы билік екендігін дәйектеді, үшіншіден, қазақ елінің тәуелсіз ел болуы үшін барлық елдермен терезесі тең болып, достықты қарым-қатынаста болуы керек екендігін айтып та, жазып та жүрді. Белгілі ғалым, тарих ғылымдарының докторы, профессор Көшім Лекерұлы Есмағамбетов М. Шоқайдың 12 томдық шығармалар жинағының бірінші томындағы қайраткердің шығармашылық мұрасы жөнінде жазылған тарауда «Ұлы тұлғаларды білмейінше бірде-бір дәуірді дұрыстап тану мүмкін емес» деген бір мағыналы, мәнді сөйлем келтіре отырып, оның тарихшы және халықаралық сарапшы ретіндегі ой-түйіндерін нақтылап береді.

М. Шоқайдың қазақ халқына өсиет ретінде қалдырған пайымдаулары, толғаулары мен тұжырымдарын орындау өскелең жастардың парызы.

Жалпы «Мұстафатану» деген бұл сол кезеңдегі қазақ жұртшылығын, қазақтың өткен жолын тану деп түсінуге бо-

лады. Бүгінгі күнге жету жолында осындай қиын да, қиындағырлы азаматтың тұрғандығын мойындауымыз және бағалауымыз керек.

Әдебиет:

1. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. Он екі томдық. Т.1. – Алматы: Дайк-Пресс, 2013. 544 с.
2. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. Он екі томдық. Т.6. – Алматы: Дайк-Пресс, 2013. 525 с.
3. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. Он екі томдық. Т.3. – Алматы: Дайк-Пресс, 2013. 664 с.